

Ole Petter Askheim

Fra normalisering til empowerment

Ideologier og praksis i arbeid med
funksjonshemmede

GYLDENDAL
AKADEMISK

Ole Petter Askheim

Fra normalisering til empowerment

Ideologier og praksis i arbeid med
funksjonshemmede

© Gyldendal Norsk Forlag AS 2003

1. utgave

ISBN: 978-82-05-44463-8

Sats: Bokstavlaboratoriet

Brødtekst: Garamond 11/15 pkt

Alle henvendelser om boken kan rettes til

Gyldendal Akademisk

Postboks 6730 St. Olavs plass

0130 Oslo

www.gyldendal.no/akademisk

akademisk@gyldendal.no

Forfatteren har mottatt støtte fra Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening.

Det må ikke kopieres fra denne boken i strid med åndsverkloven eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning, og kan straffes med bøter eller fengsel.

Forord

I 1998 gav jeg ut boka Omsorgspolitiske endringer – profesjonelle utfordringer. Boka som nå foreligger, var egentlig tenkt som en revisjon av den. Slik prosessen utviklet seg, har resultatet på mange måter blitt en ny bok. Det skyldes flere forhold. For det første har det skjedd mye på områdene som boka tar opp. Særlig innenfor den såkalte empowerment-tenkningen er det kommet mye litteratur siden den første boka kom ut. Dette perspektivet har vært og er sentralt i kritikken av den rådende politikken rettet mot brukerne av det offentlige tjenesteapparatet. I dag setter empowerment-tenkningen i stadig sterkere grad sitt preg på den offisielle politikken. Jeg har også gått dypere inn i normaliseringsteoriene og ny litteratur på dette feltet. Lenger avstand fra iverksettingen av ansvarsreformen for psykisk utviklingshemmede (HVPU-reformen) gjør også at disse teoriene i dag betraktes med større distanse. Kapitlene som handler om normalisering, er derfor også skrevet en god del om, og vurderingene av dem er nyansert i forhold til framstillingen i den tidligere boka.

Kollegaene Jan Andersen, Astrid Halså og Bjarne Øvrelid ved Høgskolen i Lillehammer takkes for gode og konstruktive kommentarer til et tidligere manusutkast. Noen av kommentarene deres hadde sikkert fortjent en bedre skjebne. Samtidig må en på et eller annet tidspunkt

sette strek for skrivingen. Kollega Inger Norbye takkes for generøst utlån av hytta på Ringebufjellet. Oppholdet der gav ro og konsentrasjon i flotte omgivelser i innspurten.

Gjøvik, februar 2003

Ole Petter Askheim

Innhold

Innledning	11
Hvordan boka er bygd opp	14

Kapittel 1

Skandinavisk normaliseringstradisjon: Levekårs- og rettighetsorientering	17
Normalisering som en utvidelse av velferdsstaten til å gjelde utviklingshemmede	21
Konsekvenser for den profesjonelle rollen	23
Spenning mellom likhet og individuell frihet	24
Videreføring av den skandinaviske tradisjonen	25
Oppsummering	26

Kapittel 2

Verdsetting av sosial rolle (VSR)	28
Rolledanningsprosessen som grunnlag for VSR-arbeidet	31
Ti kjernetemaer for VSR-arbeidet	34
VSR-konsekvenser for omsorgsarbeiderrollen	43
Liten tillit til det offentlige tjenesteapparatet og profesjonene	45
Wolfensbergers økende framtidspessimisme	46
Avgrensning av VSRs domene	47
Oppsummering	50

Kapittel 3

VSR og skandinavisk normaliseringstradisjon: Skillelinjer og likhetspunkter	52
Skillelinjer	52
Felleselementer mellom tilnærmingene	57
Oppsummering	59

Kapittel 4

VSR og atferdsanalyse	61
Hva er atferdsanalyse?	62
Likhetsstrekk og skillelinjer mellom VSR og atferdsanalysen	64
Tettere tilknytning til gjensidig berikelse	68
Oppsummering	70

Kapittel 5

Livskvalitet som overordnet mål for arbeidet med funksjonshemmede	71
Livskvalitetsbegrepets inntog i velferdspolitikken	71
Livskvalitet i en normaliseringssammenheng	74
Livskvalitet som en videreføring av normaliseringstenkningen	75
Livskvalitet som reaksjon mot normaliseringstenkningen	80
Konsekvenser for profesjonelt arbeid	83
Livskvalitet – en videreføring av normaliseringstenkningen som peker i ulike retninger	85
Kritikk av livskvalitet som mål for omsorgsarbeidet	86
Oppsummering	88

Kapittel 6

Normaliseringstenkningen møter motbør	89
Begrepsmessige uklarheter – metodiske uklarheter	92
Større vekt på individualisering og valg	94
Funksjonshemmede avviser normaliseringstenkningen	96
Ideologikritikk eller kritikk av praksis?	99
Oppsummering	101

Kapittel 7

Empowerment	102
Empowerment-begrepet	103
Hva er bakgrunnen for empowerment-tenkningens framvekst?	106
Radikal opposisjon fra tjenestebrukerne	108
Empowerment som markedsliberalistisk begrep	109
Empowerment-strømmingene peker i forskjellige retninger	110
Kritikk mot markedsorienteringen	110
Jus, rettigheter og medborgerskap	112
Krav om rettighetslovgivning	113
Antidiskriminerende lovgivning	115
Rettigheter og medborgerskap	119
Teorier om empowerment og funksjonshemmede	123
Oppsummering	124

Kapittel 8

Independent Living og brukerstyrt personlig assistanse	126
Independent Living-paradigmet	127
Strategier for Independent Living	129
Kritikk for manglende samfunnsanalyser	130
Brukerstyrt personlig assistanse	131
Oppsummering	135

Kapittel 9

Funksjonshemning som samfunnsmessig undertrykking («the social model of disability»)	136
Funksjonshemning som samfunnsskapt fenomen	137
Kritikk av WHO's funksjonshemningsbegrep	139
Frigjøringen må være de funksjonshemmedes eget verk	143
Brukerne må ha kontroll over velferdstjenestene	145
Kritikk av VSR	147
Kritikk og nyanseringer av den sosiale modellen	151
Sammenblanding av fag og politikk	151
Kritikk fra et konstruktivistisk utgangspunkt	152
Kritikk av skillet mellom «impairment» og «disability»	155
Ignorering av den funksjonshemmedes subjektive opplevelser	156
Ignorering av kjønn og etnisitet	158
Konstruktivismen som en utvidelse av den sosiale modellen	162
Oppsummering	164

Kapittel 10

Empowerment – profesjonelle utfordringer	166
En ny profesjonsrolle	167
Bevisstgjøring og partnerskap som grunnleggende virkemidler	169
Metodiske prinsipper	173
Profesjonelle dilemmaer	175
«Praktisk filosofi» som fundament for arbeidet	179
Bevissthet om egen rolle	181
Oppsummering	185

Kapittel 11

Empowerment og psykisk utviklingshemmede	187
Utviklingshemmede som undertrykte	188
Manglende oppmerksomhet om utviklingshemmede innenfor empowerment-tenkningen	189
Hvem representerer brukerne?	191
«Self-advocacy»	192
«Self-advocacy»-arbeidet i praksis	195
Rådgiverrollen	196
Debatt om «self-advocacy»-ordningen	197
Oppsummering	199

Kapittel 12

Omsorgsarbeideren må gå bak begrepene	200
Litteratur	205

Innledning

Denne boka tar opp det ideologiske grunnlaget for politikken rettet mot funksjonshemmede og andre bistandstrengende de siste 30 årene. Fra siste halvdel av 1960-tallet framstod *normalisering* som den sentrale ideologiske rettesnoren på dette området (Solum og Stangvik 1987). Prinsippet kom særlig tydelig fram i forbindelse med ansvarsreformen for psykisk utviklingshemmede (HVPU-reformen), men har gyldighet for ulike grupper med behov for tilrettelagte tjenester og tilbud. Samtidig som normaliseringstenkningen ennå på en grunnleggende måte preger politikken, har den etter hvert blitt utfordret av strømninger som retter fokus mot den enkelte tjenestebruker. Den enkeltes rett til innflytelse over såvel egne tjenestetilbud som hvordan livet skal leves, står i dag i fokus. Internasjonalt knyttes betegnelsen empowerment til strømningene.¹ Her i landet er strømningene konkretisert ved at begreper som *brukerrettigheter* og *brukermedvirkning* nå framstår som de fremste målene for velferdspolitikken (St.meld. nr. 34 (1996/97) og Regjeringens handlingsplan for funksjonshemmede 1998–2001). Et konkret utslag av politikken er at fra og med 1. juli 2001 har «personer med behov for langvarige og koordinerte tjenester fra det offentlige hjelpeapparatet» rett til å få utarbeidet en individuell plan (Sosial- og helsedepartementet 2001a og b). Det understrekes at

1 Empowerment er et begrep som det hittil er funnet lite tilfredsstillende skandinaviske oversettelser av (se utdyping i kapittel 8). I denne framstillingen har jeg derfor valgt å beholde den engelske betegnelsen.

den det gjelder, må ha en sentral rolle i planarbeidet, slik at det blir hans eller hennes plan. I slutten av juni 2001 gav Manneråkutvalget sin innstilling (NOU 2001: 22). Utvalget hadde som mandat å utrede om funksjonshemmedes rettigheter er tilstrekkelig ivaretatt, og skulle foreslå strategier og virkemidler for å fremme funksjonshemmedes deltakelse og likestilling i det norske samfunnet. Også her settes med andre ord funksjonshemmedes individuelle rettigheter som samfunnsborgere i fokus. Innstillingen skal følges opp av en stortingsmelding i 2003.

Det ideologiske grunnlaget for politikken for funksjonshemmede og velferdspolitikken mer generelt har dreid på samme måte som de allmenne politiske strømningene i samfunnet. Den økende fokuseringen på enkeltindividets rettigheter som tjenestebruker settes da også i sammenheng med kritikken av den sentralistiske velferdsstatens standardiseringstendenser (Eriksen 1993), og ses som et svar på hvordan det seinmoderne eller postmoderne samfunnet ønsker å organisere sine velferdstjenester (Baumann 1991, Parton 1996). Individualismen har i økende grad skaffet seg et ideologisk hegemoni (Giddens 1996). Brukerne av velferdstilbud krever derfor mulighet til å influere på dem og kunne velge tilbud etter egne ønsker og behov.

Begreper som ender opp som politiske honnørord, får gjerne et uklart innhold. De kan dermed få tilslutning fra ulike politiske leirer, som kan legge sine betydninger inn i dem. Konsekvensen blir at de kan brukes til å legitimere ulike tiltak og forskjellige handlingsvalg. Det er tilfellet med så vel normaliseringsbegrepet som empowermentbegrepet. Normaliseringsbegrepet kan for eksempel begrunne både særbehandling og spesielle tiltak for en gruppe tjenestebrukere og at særtiltak ikke skal brukes. Begrunnelsen for ikke å anvende særtiltak er at personene det gjelder, skal behandles som andre, det vil si normalt. Å gi særbehandling innebærer samtidig en stigmatisering. Begrunnelsen for særbehandling er at dette er et nødvendig virkemiddel for at personene skal kunne få en normalisert tilværelse. For at resultatet skal bli normalisering, er spesielle tiltak nødvendig i og med at de det gjelder, har så forskjellig utgangspunkt.

På tilsvarende måte anvendes empowerment-ideologien både innenfor en nyliberal tradisjon og av talspersoner som ser markedet som den største trusselen mot velferdssamfunnet. Fra et nyliberalt

utgangspunkt settes markedet opp som ideal for velferdspolitikken, der brukerne som konsumenter av tjenester skal kunne velge. Markedet regulerer hvilke tjenester som har god nok kvalitet til å overleve. Tilbudene som velges, er de som best mulig ivaretar brukernes individuelle behov. På den andre siden argumenteres det fra et empowerment-perspektiv også for at valgmulighetene som markedstenkningen innbyr til, er fiktiv for grupper uten tilstrekkelig kjøpekraft, og at markedet ikke er interessert i å utvikle tilbud på områder som ikke lønner seg kommersielt. Ut fra en slik argumentasjon vil markedstenkningen føre til større ulikhet mellom tjenestebrukere. Svake grupper vil bli ytterligere marginalisert, og deres muligheter til individuell utfoldelse og realisering vil bli ytterligere begrenset. Å styrke enkeltindividets rettigheter som samfunnsborger innenfor en sterk velferdsstat blir løsningsen ut fra et slikt perspektiv.

Både normaliseringstenkningen og empowerment-perspektivet har sine teoretiske forankringer. Men bildet er komplisert fordi det bak en felles kjerne skjuler seg ulike tilnærminger som peker i forskjellige retninger og formidler ulike handlingsimperativer. Innenfor både normalisering og empowerment har det utviklet seg tradisjoner som på viktige områder står i motsetning til hverandre. Dette krever kjennskap til det teoretiske grunnlaget for tilnærmingene. Å proklamere at en arbeider etter en normaliseringstankegang eller ut fra et empowerment-perspektiv uten en slik teoretisk forankring, vil ellers lett føre til at en ikke kommer ut over symbolnivået. Det vil kunne legitimere ureflekterte praksisformer som peker i ulike retninger.

For fagpersoner som arbeider med marginaliserte grupper, blir derfor et første nødvendig skritt å gå bak begrepene. Et neste skritt er å utlede hvilke konsekvenser tilnærmingene innebærer for deres daglige arbeid. Både like og ulike konsekvenser vil kunne trekkes ut fra teoriene. Samtidig nøyer de ulike tilnærmingene seg ofte med å angi prinsipper som arbeidet må innrettes etter, men angir lite av mer konkrete metodiske anvisninger. Derfor blir det viktig for den profesjonelle å reflektere over de metodiske valgene som gjøres, og om de stemmer overens med det ideologiske grunnlaget han eller hun mener å legge til grunn for sin praksis.

Å gå bak begrepene er også viktig når det gjelder spørsmålet om hvilke reelle konsekvenser de ideologiske strømningene har. Som vi skal komme nærmere inn på seinere i boka, har Tøssebro og Lundeby (2002) i en evaluering av ansvarsreformen for utviklingshemmede vist at utviklingen har stagnert etter et sprang framover de første årene etter at reformen ble vedtatt. Lite har skjedd etter dette for at målsettingen om en normalisert tilværelse for utviklingshemmede skal oppfylles. Et viktig spørsmål blir derfor i hvor stor grad ideologiene først og fremst har symbolfunksjoner som dekker over at mer grunnleggende trekk ved samfunnsutviklingen trekker i andre retninger. Det er også viktig å undersøke i hvilken grad de nye ideologiske strømningene reelt sett fører til større innflytelse og deltakelse for funksjonshemmede i samfunnet, eller om ideologien om brukerinnflytelse mest får symbolsk kraft. For omsorgsarbeidere² og hjelpearbeidere må spørsmålet stilles hvordan de kan medvirke til at symbolplanet overskrides.

Hvordan boka er bygd opp

Boka er konsentrert om begrepene normalisering og empowerment. Disse begrepene framstår som overordnede i de dominerende strømningene i politikken rettet mot funksjonshemmede og andre bistandstrengende de siste tiårene. I tillegg drøfter framstillingen livskvalitet som målbegrep for politikken. Dette har stått sentralt i velferdspolitikken generelt og i forlengelsen av normaliseringsdebatten omkring funksjonshemmede, både internasjonalt og her i landet. Flere begreper kunne vært trukket sterkere fram. Det gjelder for eksempel *integrering* og *inkludering*. Når de ikke er behandlet spesifikt, henger det sammen med at de kan ses som begreper som er en del av normaliseringstenkningen. Inkluderingsbegrepet er også sterkt knyttet til skolearenaen, som i liten grad behandles spesifikt her. På tilsvarende måte er begrepene *brukerinnflytelse* og *brukerstyring* inkludert og problematisert i omtalen av empowerment-tenkningen.

² Her i boka er betegnelsen *omsorgsarbeider* brukt i vid betydning om personer som arbeider innenfor omsorgssektoren.

Teoriene er presentert i kronologisk rekkefølge. Framstillingen begynner med den skandinaviske normaliseringstradisjonen som ble lansert på 1960-tallet, og ender med dagens empowerment-strømninger. Gjennom en slik presentasjon blir det også lettere å sette teoriene inn i en historisk kontekst og relatere dem til mer generelle velferdspolitiske strømninger. På mange måter danner normaliseringsteoriene og empowerment-tenkningen hver sin hovedbolk i boka, men samtidig er det en overordnet intensjon å peke på sammenhenger mellom tilnærmingene.

Selv om presentasjoner av teoretisk fagstoff alltid inneholder subjektive utvalg, er det bevisst gjort forsøk på å kombinere en presentasjon av teoriene på egne premisser med egne vurderinger og analyser som setter teoriene inn i en bredere ramme. Ved at presentasjonene inneholder relativt fylldige redegjørelser basert på primærkilder, er intensjonen at leseren skal kunne gjøre egne vurderinger både av teoriene og av kritikken og vurderingene i boka.

Målgruppen for boka er først og fremst personer som arbeider med mennesker med behov for bistand, eller som er på vei mot et arbeid blant dem. Arbeid med funksjonshemmede er utgangspunktet for framstillingen, men tenkningen som ligger bak, har like stor relevans for arbeid med andre bistandstrengende grupper. Noen av kapitlene er lange og omfatter mye stoff. For å lette tilgangen til hovedpoengene har hvert kapittel en kort oppsummering.

Kapittel 1

Skandinavisk normaliseringstradisjon: Levekårs- og rettighetsorientering

Normaliseringstenkningen har skandinavisk opprinnelse. Utgangspunktet var en kritikk av de store sentralinstitusjonene for psykisk utviklingshemmede, eller åndssvake, som betegnelsen var da begrepet ble lansert. Selv om begrepet normalisering hadde vært brukt tidligere, knyttes normalisering som rettesnor for arbeidet med utviklingshemmede gjerne til lederen for den danske statlige åndssvakeforsorgen, Niels Erik Bank-Mikkelsen. I samarbeid med den nasjonale foreldreforeningen for åndssvake var han arkitekten bak følgende målformulering i den danske åndssvake-loven av 1959: «å gi psykisk utviklingshemmede anledning til å leve et liv så langt opp til det normale som mulig» (gjengitt fra St.meld. nr. 67 (1986/87)). Ordet normalisering var ikke brukt i denne sammenhengen, og lovformuleringen gir heller ingen definisjon av hva normalisering er. Formuleringen må mer betraktes som en målformulering eller en intensjon fra de politiske myndighetenes side når det gjaldt hvilken retning omsorgen for utviklingshemmede skulle utvikle seg i. Seinere begynte Bank-Mikkelsen å anvende

betegnelsen «normaliseringsprinsippet». Tankegangen bak er likevel den samme. Normalisering handler om å gi de «åndssvage en ligestilling med andre borgere i henseende til rettigheter og forpliktelser» (Bank-Mikkelsen 1971, s. 123). De skal som andre ha rett til normale forhold når det gjelder for eksempel bolig, utdanning, arbeid og fritid. Men det betyr blant annet også at utviklingshemmede, om de er kvalifisert til det, skal tilkjennes passende straff hvis de begår straffbare handlinger. De skal ikke fratas retten til å bli straffet ved å utsettes for behandling innenfor helseapparatet.

Den første mer samlede framstillingen av normalisering er knyttet til svensken Bengt Nirje.¹ Gjennom nesten hele 1960-tallet var han leder for den svenske foreldreforeningen for psykisk utviklingshemmede. Hans framstilling «The Normalization Principle and Its Human Management Implications» fra 1969 regnes som den første systematiske framstillingen av normalisering som begrep og prinsipp. Nirje definerer her normalisering på følgende måte:

The normalization principle means making available to the mentally retarded patterns and conditions of everyday life which are as close as possible to the norms and patterns of the mainstream of society. (Nirje 1969, s. 179)

Bank-Mikkelsens og Nirjes framstillinger av normalisering er stort sett sammenfallende (Mallander 1999). Riktignok behandler Nirje begrepet mer omfattende og systematisk, men ingen av dem gir noen dyptgående vitenskapelige vurderinger av det og hvilke implikasjoner det har. De skriftlige framstillingene er først og fremst kortfattede prinsipp-erklæringer kombinert med eksemplifiseringer av hva normalisering innebærer i praksis. Slik prinsippet er utformet, anser de heller ikke dette som nødvendig. For Bank-Mikkelsen og Nirje er ikke normaliseringsprinsippet komplisert. Det er den naturlige og logiske konsekvensen av at psykisk utviklingshemmede ses på som fullverdige samfunnsborgere.

Normalization is a rather ordinary, earth-bound concept, almost a matter of course, provided that the mentally handicapped are considered ordinary human beings. (Bank-Mikkelsen 1974, s. 40)

1 Nirjes publiserte skriftlige arbeider ble i 1992 samlet i boka *The Normalization Principle Papers*, utgitt av Centre for Handicap Research ved Universitetet i Uppsala.

Nirje (1969 og 1970) konkretiserer hva normalisering innebærer, ved å knytte begrepet til rettighetene til *normale levekår*, *normal døgnrytme* og *normal livssyklus*:

1. *Normalisering innebærer en normal døgnrytme.*

Psykisk utviklingshemmede skal kunne gjøre det samme som folk flest på tilsvarende alder til ulike tider av døgnet (skole/arbeid/fritid/hvile).

2. *Normalisering innebærer en normal ukerytme.*

Her legges det vekt på at ulike aktiviteter skal foregå ulike steder. Aktiviteter knyttet til bolig, skole, arbeid og fritid skal med andre ord foregå på atskilte steder, ikke på samme sted, slik det var i de store institusjonene.

3. *Normalisering innebærer en normal årsrytme.*

Psykisk utviklingshemmede skal ha mulighet til å ta ferie og kunne reise bort på samme måte og på samme tid som andre. De skal kunne ta del i familiære høytider og festdager.

4. *Normalisering innebærer anledning til å oppleve normale, aldersadekvate erfaringer.*

Barn med psykisk utviklingshemning har for eksempel rett til å vokse opp i en varm og støttende atmosfære og rett til stimulering av kunnskaper og ferdigheter. Ungdom må gis muligheter til sosiale erfaringer, stimulans og utvikling på tilsvarende måte som jevnaldrende, og de må derfor ikke oppholde seg bare i omgivelser som virker begrensende. Overgangen til voksenstatus må på tilsvarende vis markeres gjennom en uavhengig bosituasjon. For eldre psykisk utviklingshemmede bør boliger plasseres nærmest mulig der de har tilbrakt sitt voksne liv, slik at de kan opprettholde kontakt med viktige personer og miljøer.

5. *Valg og ønsker fra de psykisk utviklingshemmede skal i så stor utstrekning som mulig tas med i betraktningen og respekteres.*

Nirje understreker at dette er et viktig prinsipp for alle utviklingshemmede, også de som har vansker med å uttrykke seg med vanlig språk. Det legges vekt på at alle har rett til å bestemme og velge ut

sine egne eiendeler, som klær og inventar, og til å opprette representative organer der de deltar og tar beslutninger om regler, rutiner o.l.

6. *Normalisering innebærer å ha normal kontakt med det annet kjønn.*

Psykisk utviklingshemmede skal ha rett til å ha normal sosial omgang med det annet kjønn uten spesielle begrensninger som skyldes at det dreier seg om psykisk utviklingshemning. Hva dette innebærer, blir likevel i liten grad konkretisert. Nirje går for eksempel ikke inn på debattene om psykisk utviklingshemmede og seksualitet eller om utviklingshemmede har rett til å få barn. Bank-Mikkelsen (1971) presiserer derimot at normal omgang med det annet kjønn også innebærer retten til å gifte seg. Han poengterer også at full aksept av utviklingshemmede innebærer at en innrømmer dem rett til å få barn.

7. *Normalisering innebærer å ha en normal økonomisk standard.*

Utviklingshemmede skal ha rett til finansielle støtteordninger som andre har. Det understrekes at den enkelte må kunne disponere det som karakteriseres som «en normal del» av pengene, både som et ledd i den sosiale treningen og for å kunne gjøre uavhengige valg.

8. *Normalisering innebærer å ha normale bosteder.*

Boligen skal ha en normal standard, normal størrelse og en vanlig plassering (f.eks. ikke ligge isolert, da det vil hindre integrasjon).

Noen av Nirjes konkretiseringer kan i dag fortone seg som noe gammelmodige eller kanskje selvsagte. Det er derfor på sin plass å minne om at de i hovedsak ble utviklet med store, segregerte institusjoner som bakteppe. Samtidig er de illustrasjoner av de grunnleggende prinsippene bak tenkningen. Disse prinsippene er på mange måter like aktuelle når de relateres til dagens kontekst for utviklingshemmede.

Et viktig poeng er at når utviklingshemmede får tilgang til normale levekår og omgivelser, og når de oppfattes som medborgere i samfunnet, vil folk flest etter hvert oppfatte dem som mindre avvikende. Gjennom tilrettelegging og trening vil de få mulighet til å oppleve